

ללמד צדק בתכנון

טובי פנסטר

(עם: שלי אמריו, שרון אשל, תהל בן יהודה, נתנאל גודמן, לביא הייצג, הדס זיס, אסף זנוורי, הילה חברוני, סרמן מייטל, אמיר סלע, ניצן רבינר, מיכל רטנר ואילנה שטרנברג)

תקציר

במאמר פורשת המחברת את הגישה הפדגוגית להוראת תכנון וצדק חברתי, שפיתחה בתקופת עבודתה באקדמיה ובחברה האזרחית. המאמר סוקר את הקשר בין הגישה הפדגוגית לספרות תיאורטית בתחום, ומפרט את האתגרים וההזדמנויות של הכללת ממדים חברתיים וביקורתיים במעשה התכנון העירוני. המאמר מפרט את מימוש הגישה בפרויקט יישומי של אוניברסיטת תל-אביב שנערך בגבעת עמל, תל-אביב ואת השלכות ממצאים הפרויקט על תכנון העיר הצודקת בתל-אביב ומעבר.

מילות מפתח: תכנון, צדק חברתי, הוראה

כיצד ניתן לחבר מושג מופשט וערטילאי כמו צדק בהוראת התכנון? תחום שנתפס על ידי רבים כמקצועי, במידה רבה טכני, מוחשי, עם כללי מסגרת ותהליכי תכנון מובנים וברורים?

אכן, בשנים האחרונות מתגבשת ביתר שאת הגישה המחברת בין אסכולות שונות בתכנון. לצד זו המדגישה את המסורת הרציונלית כוללנית המאפיינת את התכנון המודרניסטי (שגם היא כוללת מסורות תכנון שונות ורבות) חוקרים כמו לאוני סנדרקוק (Sandercock, 1998, 2003), דיוויד הרוי (Harvey, 1989), 2001, ועוד ספרים רבים אחרים) פיטר מרקוזה (2014) ואחרים הצביעו במהלך העשורים האחרונים על הצורך בהרחבת שפת התכנון ותחומיו והכלת מושגים כמו ידע מקומי, שוויון, ואף צדק וקיימות בתהליכי תכנון ממשדיים. כמו כן הם הצביעו על הקשר הגורדי שבין תכנון לכוח, שליטה ופוליטיקה. בישראל חיבורים אלו החלו להתגבש דווקא מחוץ לאקדמיה, בקרב ארגוני החברה האזרחית אשר החל משנות ה-90 הדגישו את החיבור שבין תכנון, שוויון וצדק (כמו למשל: עמותת במקום - מתכנים למען זכויות תכנון, אדם, טבע, דין, האגודה לזכויות האזרח, המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי ועוד). נדמה כי מחאת קיץ 2011 נתנה דחיפה נוספת 'מלמטה לצורך התיאורתי והמתודולוגי לחבירה בין תחומים אלו וביחוד לחיבורם בהוראת התכנון. בעקבות המחאה אף נכתבו כמה מאמרים המחברים תיאורטית בין נושאים אלו (למשל: Alfasi and Fenster, 2014; אלפסי ופנסטר, 2013; משגב ופנסטר, 2014).

על רקע זה ומתוך התענינות רבת שנים בחיבור שבין תכנון, צדק וזכויות אדם הן במחקר אקדמי והן באקטיביזם אזרחי, גיבשתי בשנים האחרונות מספר קורסים שבהם משולבים נושאים אלו. ביחוד מושם דגש בקורסים אלו על בחירת פרויקטים יישומיים שבניתוחם ובהצעות לתכנון אלטרנטיבי יש צורך בחיבור בין מושגים אלו. הסטודנטים עוסקים בחיבורים הללו ביחוד בקורס שכותרתו: תכנון, דיור וצדק חברתי ומרחבי¹. בשנת 2014 הוקדש קורס זה לנושא המאבק בגבעת עמל ב'. כשהתחיל הקורס בסמסטר ב' (פברואר 2014) המאבק של התושבים כנגד פינויים על ידי יזמים שביקשו להקים במקום מגדלי יוקרה, היה בעיצומו. כך שהעיסוק של הסטודנטים בנושא אקטואלי הווה אתגר הן תיאורתי והן יישומי בקישור בין תכנון לצדק.

במאמר יוצגו בקצרה הסיבות המצדיקות לימוד צדק בתכנון, האתגר והדילמות העולות מהוראת קורס כזה, יוצגו הנושאים שנלמדו והתובנות של הסטודנטים בתהליך זה והצעותיהם לחלופות תכנוניות המכילות עשיית צדק בתכנון.

פרויקט ישומי 2014: המאבק בגבעת עמל ב'²

הפרויקט היישומי נלמד בחוגנו במתכונת של 4 שעות סמיסטריאליות כאשר המטרה היא לחבר בין תיאוריות ומתודולוגיות מן הספרות ובין הפרקטיקה בשטח. לפיכך, כולל הקורס חלק תיאורתי של קריאת מאמרים וספרים וחלק יישומי המבוצע בעזרת מנחת השטח.

לאחר הצגת הפרויקט הגדרנו בשיעור הראשון את השחקנים המרכזיים וחילקנו את הסטודנטים לארבעה צוותים כשכל צוות מייצג שחקן או נקודת מבט: תכנון, משפט וקרקעות, יזמים ותושבים. הגדרנו בשיעורים הראשונים את מטרות העבודה והשאלות המרכזיות שאליהן כל צוות צריך להתייחס והן: 1. ניתוח צרכים ואינטרסים של השחקנים המעורבים בפרויקט גבעת עמל ב'. 2. ניתוח תפיסת הצדק (חברתי ומרחבי) של כל אחד מהשחקנים. 3. גיבוש גישה תכנונית אלטרנטיבית של 'התחדשות עירונית והתחזקות קהילתית' מבחינה: תכנונית ממסדית (בעיקר עירונית), יזמית, משפטית וקהילתית.

במהלך הקורס חילקנו כל שיעור לשני חלקים: חלק תיאורתי שבו קראנו ודנו מאמרים בנושאים הבאים: התפתחות חשיבה תכנונית עירונית ודיור כולל התחדשות עירונית, צדק, הכרה וזכויות אדם ומתודולוגיות של עבודה בשטח. בחלק השני של כל שיעור עסקנו בעבודת השטח של כל צוות כאשר משבוע לשבוע שמענו עדכונים מבחינת איסוף חומרים וקביעת מטלות חדשות לשבוע שאחריו. היו גם שני סיורים בשטח של כל הקבוצה מלבד עבודת שטח פרטנית של הצוותים השונים. הסטודנטים הצטרפו לדף הפייסבוק של מטה המחאה ובמקביל הצוותים השונים יצרו קשר עם השחקנים השונים: מתכננים של העיריה, יזמים, תושבים, חברי כנסת ואנשי משפט שונים. בחלקו האחרון של הקורס הקדשנו את כל שעות השיעורים להצגת העבודה של כל אחד מהצוותים על פי 3 שאלות המחקר ולאיינטגרציה של העבודות השונות לכדי עבודה אחת. בסוף שנת הלימודים הוצגה מצגת של הפרויקט בפני התושבים והקהל הרחב.

במהלך הקורס עלו תובנות רבות באשר לקשר שבין צדק לתכנון שאותן אפרט בחלק המסכם את המאמר אך תחילה לשאלה העקרונית, למה בכלל ללמד צדק בתכנון

- למה ללמד צדק בתכנון?

לכאורה זו שאלה טרואיאלית שהרי רוב העוסקים בתכנון באקדמיה ובפרקטיקה רואים עצמם כאנשי זכויות וצדק. יש שיטענו שתכנון מודרניסטי המבקש לשפר איכות חיים הינו בפני עצמו הליך השואף לקידום צדק. ובכל זאת מצאתי לכון לפרט את הסיבות שנראות חשובות בהוראת צדק בתכנון:

- ראשית, תכנון הינו כלי/תחום חזק ומשפיע שיש בו הרבה כוח ושלטיה על חיי הפרט והקהילה. לפיכך, חשוב להבהיר לסטודנטים אשר-חלקם מתכוונים לשמש כמתכננים בעתיד כי זה איננו תחום מקצועי טכני נייטרלי נטול פנות פוליטית כפי שהוא נתפס לעיתים בשיח הממסדי תכנוני ובשיח האקדמי.
- שנית ובהמשך לנקודה הראשונה, חשוב להבהיר כי תכנון יכול להוות כלי בשירות אינטרסים פוליטיים ולפיכך עשוי לבטא פראקטיקות של אי-צדק או אי שוויון. בהמשך לזה, חשוב להדגיש את העשייה התכנונית פוליטית המבטאת יחסי כוחות בחברה נתונה המשפיעים על עיצוב המרחב, פיתוחו, נגישות למשאבים ורווחה ואיכות חיים. דווקא בעידן הנוכחי של פיתוח באוריאנטציה נאו ליברלית חשוב להמחיש לסטודנטים מתכנני המחר את הקשר ההדוק בין עשייה תכנונית לקידום (אי) צדק, (אי) שוויון ו(הפרת) זכויות.
- הסיבה השלישית לחשיבות הוראת צדק בתכנון היא היתרון שבהצגת נקודות מבט שונות על הפרקטיקה התכנונית תוך העלאת שאלות וסוגיות מורכבות של הפרופסיה. חשוב לחשוף את הסטודנטים לגישות ביקורתיות יותר בתחום התכנון המעלות סוגיות חברתיות-פוליטיות מורכבות ובכך לחשוף את צדדיו הלא נייטרלים, לא תמיד מקצועיים של התחום.

האתגרים בהוראת צדק בתכנון

לצד החשיבות של שילוב נושא צדק בתכנון עולים גם האתגרים והקשיים. בין היתר ניתן להזכיר את מעורפלות מושגי צדק, הכרה וזכויות אדם אשר נתפסים לעיתים כמושגים פילוסופיים מופשטים הקשורים להסדרים חברתיים תרבותיים מסוימים וניכר הקושי לתרגם לשפה מוחשית מרחבית. אמנם, יש בספרות מחקרים אשר עמדו באתגר זה של 'תרגום' מושגי צדק וזכויות אדם לשפת/ז'רגון תכנוני (ראו ד"וח במקום על זכויות תכנון) אך עדיין יצירת הקשר זה איננה פשוטה להוראה ולעיכול על ידי הסטודנטים

אתגר נוסף הוא העובדה כי מושגי צדק נתפסים לעיתים כשמאלניים וכשייכים לשיח של קבוצה ביקורתית אחת. בכיתה הועלו גם תהיות מדוע מושגים אלו אינם נחלת התכנון הקונבנציונלי והתפתחו דיונים מעניינים ומאתגרים כאשר נשמעה הטענה שתכנון באשר הוא הינו כלי ליצירת איכות חיים טובה יותר ויש הרואים בפעילות זו צדק ושוויון בפני עצמם.

קושי נוסף הוא תפיסת מושגים אלו כלא 'פרקטיים': מתוך הדיון למעלה נובע כי אין חולקין על כך שיש ליצור סביבה צודקת ושוויונית יותר אך בפרקטיקה זה לא תמיד עובד כי אין למעשה הנחיות פרקטיות כיצד ל'תרגם' מושגים אלו הלכה למעשה.

לסיכום, הקושי או האתגר שנדון בשיעורים בכיתה נסוב סביב חיבור מושגים חברתיים/פוליטיים אלו לעיצוב המרחב. אתגר זה בא לידי ביטוי בעיקר בגיבוש אלטרנטיבות התכנון שעל התלמידים היה לגבש מנקודת המבט של כל אחד מהשחקנים. אלטרנטיבות אלו יוצגו בחלק המסכם של המאמר.

ועכשיו לתוצאות, קצת על פרויקט 2014 : גבעת עמל ב'

- פרויקט 2014 : גבעת עמל ב'

פרויקט גבעת עמל ב' מייצג מקרה סבוך ומורכב ביותר. 'פיתוח' שכונת גבעת עמל ב' שהחל לאחר קום המדינה ונמשך עד היום הינו לא רק ארוך שנים אלא סבוך באינטרסים ורצונות מתנגשים של השחקנים השונים המעורבים בו כמו גם במדיניות תכנון ותחיקה משתנות ובערכים חברתיים פוליטיים משתנים. יחד עם זאת, הוא מהווה דוגמה מצוינת למורכבות העשייה התכנונית בעידן הנוכחי של נאו ליברליזציה והפרטה של התכנון ושל קפיטליזציה של שוק דיוור ביחוד לאוכלוסיה בעלת אמצעים. האתגר שעמד בפני הסטודנטים היה גדול: כיצד לפרק סיפור תכנוני מורכב כזה למרכיביו, הן ההיסטוריים והן העכשוויים, בכדי להציע חלופות תכנון אשר יחברו צדק לעשייה תכנונית מנקודת מבט של כל אחד מהשחקנים.

העבודה המסכמת של הפרויקט ביטאה את האופן שבו טופל הפרויקט בקורס. כל צוות עסק בהיסטוריה של גבעת עמל מנקודת מבטו של השחקן, בתפיסת האינטרסים והצרכים של כל שחקן, תפיסת הצדק שלו וכן בגיבוש חלופה תכנונית מנקודת מבט של כל שחקן. לבסוף, גובשה העבודה המסכמת כנדבך אחד. ארבעת השחקנים שהוגדרו הם - מתכננים: ועדה המחוזית, ועדה מקומית מחוז תל אביב. תושבים: תושבי גבעת עמל ופעילים חברתיים התומכים בהם. קרקעות ומשפט: רשות מקרקעי ישראל, כנסת ישראל, בתי המשפט. יזמים: יזמים פרטיים - אלעד מגורים בעלות תשובה ומשפחת כוהנינוף בעלי יהלומי בראשית, יזמים ממסדיים - עיריית תל אביב, ויזמים 'מקומיים': תושבי שכונת גבעת עמל ב'.

ניתוח הצרכים והאינטרסים של כל שחקן ותפיסת הצדק שלו העלה ממצאים מרתקים שהובילו לגיבוש חלופות מדיניות תכנונית של כל אחד מארבעת השחקנים כפי שגובשו על ידי הסטודנטים. בשל מגבלות אורך המאמר ההצגה בהמשך הינה קצרה ותמציתית³.

- מתכננים: אינטרסים וצרכים, הגדרת צדק וחלופה תכנונית⁴

ניתוח סדר היום של המתכנן מבחינת אינטרסים וצרכים (שאלת מחקר 1) נעשה בשלשה נדבכים אונטולוגיים: האחד של שיכחה כפעולה אקטיבית של זיכרון סלקטיבי (Ram, 2009) בהתייחס לכפר הפלסטיני ג'מוסין. השני, על ידי יצירה – באמצעות תכנון של הפרדות טריטוריאליות ותרבותיות לאחר 1948 המגדירות את גבעת עמל ב' מבחינה פיסית כמרחב של זרים (תושבים

מוחלשים) מול סביבתם והשלישי, בתפיסת ציבור התושבים כמונוליטי הומוגני והגמוני.

מבחינה אפיסטמולוגית, סבר הצוות כי המתכנן רואה עצמו כבעל הידע המקצועי כפי שבא לידי ביטוי במפות, תכניות ותשריטים ומבחינה מתודולוגית קבע הצוות כי גובשה תב"ע נקודתית כעסקה תכנונית בגבעת עמל ב' בין קואליציות לא רשמיות של בעלי ענין וכוח (מרגלית, 2013, 2007). לגבי תפיסת הצדק של המתכננים והמתכננות (שאלת מחקר 2) הרי שהמסקנות של צוות תכנון הן שהמתכננים תופסים צדק דרך עיני החוק ומתעלמים מקונפליקטים של צדק חברתי מול חריות הפרט של מקסום רווחים (דהאן, 2007). המתכננים והמתכננות רואים את תל אביב כעיר עולם באופן שלא מתיר מקום לייחודיות המקומי והספציפי וכך בדומה לטענת מרגלית (2012) פרויקטים של פיתוח מחדש מנציחים העלמה מהותית של בעלויות קרקע והתיישבויות לא מערביות בקדמם צמיחה בשם האידאולוגיה הכלכלית המערבית.

כמו כן, הצביע צוות תכנון על העובדה כי לא נעשה תהליך שיתוף ציבור במסגרת תכנית 1770 א' של גבעת עמל ב'. החלופה מנקודת ראות תכנונית (שאלת מחקר 3) מציעה שינוי בתפיסת המתכננות והמתכננים, לא רק כאנשי פרופסיה טכניים המשמשים רק כחוליה מקשרת בין קבוצות כוח למדינה, אלא גם כמובילים שינוי חברתי בעיר. ההנחה שעמדה בבסיס הצעת החלופה התכנונית היתה כי השדה התכנוני הינו כוח מפתח בארגון וחלוקת משאבים וכן שידע מגולם בקונטקסט היסטורי מרחבי ומעוצב על ידי שפה ומוטבע ביחסי כוח. מבחינה פרקטית שאב צוות התכנון השראה מתהליכי שינוי עירוני בבזיל והציע: 1. ניסוח אמנה עירונית. 2. גיבוש תכנית מתאר מקומית שתגדיר יעוד קרקע חדש: 'אזור לאינטרסים חברתיים מיוחדים' כאשר צוות התכנון פירט בעבודה את מרכיבי יעוד הקרקע החדש בעיקר בהתייחס לתמהיל של גודלי דירות, שיח מתכננים קהילה ועוד. 3. גיבוש 'ניספח ערכי מקום' לאזורים בעלי אופי היסטורי רב שכבתי. ניספח זה יכלול ניתוח חברתי, תרבותי, סביבתי, צמחי, היסטורי, אדריכלי של המקום.

- קרקעות ומשפט: אינטרסים וצרכים, הגדרת צדק וחלופה תכנונית⁵

צוות קרקעות ומשפט הגיע לאחר עבודת שדה מאומצת למסקנה כי קיים פער בין החוק, המיוצג על-ידי מערכת המשפט, לבין דרישות הצדק כפי שעלו בספרות שנונה בכיתה. צוות קרקעות ומשפט נעזר רבות בשיחות עם ח"כ דב חנין שמעורב בנסיונות פתרון בעית תושבי גבעת עמל בכנסת. הוא ערך הבחנה בין חוק, ככלי המבטא יחסי כוחות פוליטיים וכפתרונות מערכת לסוגיות שונות. לטענתו, בעוד שהחוק שייך למציאות, הצדק שייך לעולם הנורמטיבי, כביטוי להתנהלות תקינה (ראיון עם ח"כ דב חנין, 19.5.2014). לדבריו, אלו שני ערכים שבדרך כלל לא קיימת ביניהם הלימה. בהמשך לדברים אלו ולאחר קריאת חומרים אקדמאים ומשפטיים (כגון פסקי דין ופרוטוקולים) מציע צוות קרקעות ומשפט לסווג את תפיסת הצדק במקרה הבוחן של גבעת עמל ב' לשלוש רמות: כללית (או מערכתית), עירונית ונקודתית.

ברמה הכללית (מערכתית) גורס הצוות כי התקיימו שתי מערכות עוקבות של חוסר צדק: הראשונה - של יישוב יהודים על אדמות הכפר הערבי ג'אמוסין. בדומה לכפרים ערבים אחרים, גם הכפר ג'אמוסין ננטש מתושביו. על מנת

למנוע חזרתם וכן, כדי לייצר התיישבות יהודית כעובדה קיימת וכך אדמות הכפר הנטוש שימשו כישוב יהודי חדש (Ram, 2009). המערכה השנייה, אשר נמשכת עד היום היא של שאלת תושבי גבעת עמל כבעלי זכויות בקרקע: בדומה לתושבי שכונות עירוניות אחרות, גם תושבי גבעת עמל ב' הובאו להתיישב במקום מתוך אידאולוגיה מסוימת ששיקפה את רצונות המדינה וצרכיה התקופתיים. אך לאחר שהמדינה החליטה שמטרה זו הושגה, או לחלופין אינה רלוונטית יותר, היא הסירה ידיה והעבירה את האחריות על גורל התושבים ליזמים פרטיים. לתיקון עוול זה ברמה הכלל מערכתית שתי תפיסות צדק צריכות להתקיים: צדק חלוקתי וצדק הכרתי (פרייזר, 1995). מבחינה חלוקתית, נדרש תיקון לעוול חברתי-כלכלי, על-ידי שינוי במבנה הכלכלי-פוליטי, שייצר חלוקה צודקת יותר של הטובין. מבחינת תפיסת הצדק ברמה העירונית, קיימת התנגשות בין התפיסה של קרקע לאום ציבורית מול קרקע פרטית (נורדהיים, 2003). בהמשך לכך, ההתייחסות לקרקעות המדינה מבחינה אידאולוגית מעלה שאלה: האם הן צריכות להישאר בבעלות הלאום כדי להגשים מטרות לאומיות ו/או חברתיות או שעליהן לעבור לידיים פרטיות כדי להאיץ את פיתוחן ולהכניס כסף לקופת המדינה. לאור מצוקת עתודות הקרקע הזמינות של תל אביב, לשכונת גבעת עמל פוטנציאל אדיר למבני מגורים שיתנו מענה למצוקת הדיור ועלות הדיור בעיר.

לשם כך קיימים שני כלים עיקריים תחת הכותרת "התחדשות עירונית": פינוי-בינוי ועיבוי. בהחלטה על התחדשות עירונית, מול החשיבה הנדלנית בחישוב היחס בין יח"ד קיימת לבין יח"ד שיבנו, יש לדעת הצוות, להכניס למערך השיקולים גם היבטים מוסריים וחברתיים, ולא להתבסס רק על מודל רווח-הפסד (פדן וגן מור, 2013). לטענת הצוות, חשיבה רווחית כזו, באה לידי ביטוי בעסקאות נקודתיות נוספות בתל אביב אשר נובעים מדפוסי פיתוח מתמשכים המוכתבים על ידי משאבים חומריים, ובעלי השליטה במשאבים אשר יוצרים קואליציות לא רשמיות לטובת עיצוב מדיניות תואמת.

מבחינת תפיסת הצדק ברמה הנקודתית של גבעת עמל ב' מנתח הצוות את פסקי הדין שניתנו במקרה של גבעת עמל ב', וטוען כי בית המשפט בוחר לא להתעמת עם נושא הצדק, ומעדיף להתייחס לזכויות התושבים בבחינת צדקה. הצוות מציע הבחנה בין צדק לצדקה. צדק הוא זכות, כלומר הוא מקים חובה לזולת. צדקה, לעומת זאת, תלויה בנדיבות לבו של הזולת בלבד (דהאן, 2007). לטענת הצוות, בתי המשפט לא מתייחסים לתושבי גבעת עמל כבעלי זכויות לגיטימיות בקרקע, ולכן על המדינה לכבד ולחייב את היזמים להעניק להם פיצויים בזכות ולא בחסד. במקום זאת המדינה בוחרת להתייחס לתושבי גבעת עמל כאל פורעי חוק, לעיתים אף תאבי בצע.

הסטודנטים בצוות משפט וקרקעות מציגים ניתוח מפורט של עמדת הרשויות כלפי התושבים ומגיעים למסקנה שהמדינה לא מציגה עמדה המשקפת צדק חלוקתי או הכרתי (על פי פרייזר 1995). מכאן, מציעים הסטודנטים חלופה. לטענתם, לכאורה קיים פתרון פשוט בטווח הקצר של- הכרת המדינה בזכויות התושבים (למשל כדיירים מוגנים) ע"י העברת חוק ספציפי בנושא. ואולם, הנסיון לתיקון משמר לעול חלוקתי (פיצוי, דיור חלופי) מוביל לבעיה מתמשכת שיוצרת עוינות כלפי התושבים (פרייזר, 1995). לכן טוען הצוות כי נדרש תיקון משנה לעול החלוקתי וההכרתי ממנו סובלים התושבים, כלומר שינוי של הסדר החברתי-כלכלי ושינוי התפיסה החברתית לגבי זהויות. הצוות

טוען כי מקרה גבעת עמל ב' אינו הראשון המתרחש בחסות המדינה וגם לא היה האחרון. ולפיכך מציע הצוות חלופה המבוססת על תיקון משנה של מבני העומק של מערכת המשפט ומערכת התכנון. כלומר, לייצר מערך משפטי שיגן על זכויות תושבי שכונות עירוניות, כמו גבעת עמל ב' שזכויותיהם נדחקו לאורך השנים לטובת יזמים בעלי ממון. זכויות התושבים צריכות להיות מעוגנות בחוק, כשבראש ובראשונה וללא יחס לשנים שעברו מאז שעלו על המקרקעין, יש להעניק לתושבים זכות ראשונה לרכישת הקרקע לעומת מעמד החוקי העכשווי של תושבי גבעת עמל ב' כיום שמוגדר כ "בני רשות". כך יוכלו להרשם בטאבו כחוכרים ובעלים ולהבטיח את זכותם לבית, או פיצוי הולם וכן ישמרו זכויותיהם להוריש את הנכס ליורשיהם.

- יזמים : אינטרסים וצרכים, הגדרת צדק וחלופה תכנונית

צוות יזמים ציין בתחילת העבודה כי יזמים אינם רק: 'יזמים הפרטיים, משקיעי נדל"ן אשר רוכשים את הקרקע, מקדמים הגדלת זכויות, מגייסים מימון, מנהלים את הבניה ואת שיווק הפרוייקט כיוזמים בלעדיים'. אלא הם מכלילים שחקנים השונים המקדמים את תכנון ופיתוח המרחב כך שמלבד יזמים פרטיים בחן הצוות את עמדות המדינה והתושבים כיוזמים. המדינה כיוזמת דאגה לטשטש בעלות ונוכחות של הבעלים הערבים המקוריים על ידי חקיקת חוק נכסי נפקדים והעברת הקרקעות למדינה. בחלופ השנים המדינה על רשויותיה השונות גם מפריטה את הקרקע ליזמים פרטיים ומתנערת מתפקידה כריבון. כך, הרשויות, הן המקומית והן המדינה, מסרבות לראות בעצמן יזמיות, ועל אף אחריותן הברורה על המצב הן מסרבות לקחת את האחריות היוזמת ואת הדאגה לתושבי המקום הנוכחיים בטענה כי לבעלי הקרקע יש זכויות חוקיות לפיתוח המקום, ולרשויות עצמן אין יכולת או אחריות על נושאים אלו. בבחנם את האינטרסים והצרכים של יזמים פרטיים ואת תפיסת הצדק שלהם מצביע הצוות על שני טיפוסים יזמים פרטיים: האחד, היזם החברתי, יזם שמעוניין במקסום רווחים אך מבקש גם להשיג שינויים חברתיים. הטיפוס היזמי השני מתאפיין באותם יזמים הפועלים כיום בגבעת עמל ב'. בניתוח ראיונות עם היזמת העיקרית בעיתונות וכן מלל באתר החברה (חוץ מהיזם החברתי, שאר היזמים הפרטיים בגבעת עמל ב' סרבו להפגש עם הסטודנטים) בעזרת מושגי שימור, סביבה,קהילה וצדק מראה הצוות כי ההצהרות הפומביות של היזמת אינן עולות בקנה אחד עם המשמעויות התיאורטיות של מושגים אלו וביחוד לא בהקשר צדק ושוויון. לגבי מקום התושבים כיוזמים, אפשר לטעון שגם הם כיוזמים הפרטיים ביקשו למקסם רווח ולפיכך לא נענו להצעות הפשרה הכספיות שמציעים להם היזמים הפרטיים אך התושבים מציינים עמדה חתרנית יותר המבקשת הכרה בזכויותיהם וביזכרון של השכונה. יוזמתם מתבטאת גם מעצם העובדה שיצרו סביבת חיים במקום שהיה מוזנח ובלתי נחשב על ידי הרשויות ובכך למעשה ניכרת יוזמתם הגדולה. מבחינת הצעת חלופה תכנונית מנקודת מבט יזמית מציע הצוות 1. יצירת תהודה ופרסום סיפור גבעת עמל ופעולות התושבים החל מקום המדינה עד היום. 2. הפיכת חלק מבתי התושבים למרכז לתכנון ביקורתי רדיקלי. 3. הקמת גוף ברשות המקומית אשר יקדם תכנון מלמטה ושותפות תושבים בתכנון.

- תושבים : אינטרסים וצרכים, הגדרת צדק וחלופה תכנונית⁶

צוות תושבים ביקש להבין איך תופסים התושבים מושגים של צדק חברתי וצדק חלוקתי וכן להבין מהן דרכי המאבק של התושבים. הצוות ראיין תושבים, פעילים חברתיים, קרא פרוטוקולים של ישיבות בכנסת בנושא זה בהם השתתפו התושבים, הצוות הפיץ שאלון בפייסבוק וחילק שאלונים בשטח. הממצאים מעלים כי מנקודת מבטם של תושבי גבעת עמל ושל הפעילים החברתיים לא נעשה צדק חברתי וחלוקתי כלפי התושבים. מבחינתם, לאורך השנים מתקיים מחדל בו המדינה מעניקה זכויות למקורבי ההנהגה והשלטון ובמקביל מופקרות השכבות המוחלשות. הדבר בא לידי ביטוי במתן האפשרות לקניית קרקעות מתוך העדפה בוטה לקבוצה מסויימת ולא לתושבי המקום.

על פי ניתוח הצוות, המאבק תפס מקום מרכזי בחייהם של התושבים לאורך כל השנים אך ביתר שאת בשנתיים האחרונות. מאז שהועברו לשם אחרי 1948 נאבקו התושבים ליצור לעצמם סביבת חיים סבירה של תשתיות, שירותיים ומבני מגורים ראויים זאת לאור התעלמות הרשויות מקיומם ומאספקה נאותה של שרותים כפי שמתחייב מהיותם אזרחי העיר משלמי מיסים. אך מאבקם לא היה רק יומיומי ומתמשך אלא גם ציבורי כאשר נודע להם על כוונות הממשד והיזמים לפנותם מהשטח. אז נעזרו בכל אמצעי המדיה האפשריים לגייס תומכים ולעורר את דעת הקהל. תהליך זה מעיד על מעבר מפסיביות והתנהלות הישרדותית יומיומית למאבק פעיל הנוקט באמצעים שונים ובעל עוצמה חזקה יותר במטרה להשיג את מבוקשם ועם זאת לנהל אורח חיים שגרתי ותקין במידה האפשרית. מאבקם מלווה ונתמך על ידי גורמים שונים כגון אנשי אקדמיה, נציגי עירייה, חברי כנסת מימין ומשמאל, פעילים חברתיים, אנשי תקשורת ועוד.

מבחינת חלופה תכנונית הציע צוות תושבים חלופות לטווח המידי ולטווח הארוך. במסגרת הפתרונות לטווח המידי הציעו הסטודנטים כי:

1. על המדינה לקחת אחריות ולפצות את התושבים מכיוון שהמדינה היא שהושיבה את התושבים בשכונה.
2. לחילופין, היזם העיקרי, שמלכתחילה קנה את הקרקע בסכום הקטן מערך הקרקע, יפצה את התושבים או שיעביר את הפרש הסכום למדינה, על מנת שהיא תפצה את התושבים. כמו כן מציעים הסטודנטים לבחון פטור מהיטל השבחה לזים שבתמורתו יפצה היזם את התושבים.

החלופה לטווח הארוך מציעה שיתוף ציבור מעמיק יותר כחלק משלבי התכנון. כפי שטוענים הסטודנטים, ע"י הכרה בקיום התושבים ושיתופם בכל אחד משלבי התכנון תתכן תכנית בניין עיר (תב"ע) חדשה שתענה על צרכי התושבים. בעבודה עצמה הם מפרטים את תהליכי שיתוף הציבור בכל אחד משלבי התכנון.

סיכום

במאמר קצר זה הומחשה החשיבות הגדולה של הוראת צדק בתכנון אשר בד בבד עם האתגרים שהיא מעמידה מאפשרת לסטודנטים לרכוש 'ארגז כלים מושגי' ביקורתי רחב שבעזרתו ניתן לפענח פרויקטים תכנוניים מורכבים וסבוכים כמו גבעת עמל ב', דוגמא אחת מיני רבות למורכבות זו (פרויקטים אחרים בעלי מורכבות דומה: סלמה, שיח סומייל בתל אביב או ליפתא

בירושלים ועוד רבים אחרים). בסיכום עבודתם מציגים הסטודנטים שאלות נוקבות לגבי הסיכוי לאמץ חלופות תכנוניות מוצעות במסגרת המערכת התכנונית, משפטית וממשלית קיימת ותוהים האם אין צורך בשינוי מערכת מקיף יותר בכדי להשיג יותר צדק בתכנון. עבודת הסיכום הוצגה בסוף שנת הלימודים בפני תושבי גבעת עמל ב' שהביעו התרגשות רבה והערכה למאמץ שנעשה. העבודה זכתה להדים עוד לפני שהושלמה ותחקירני ערוץ 10 ביקשו מהסטודנטים חומרים משלימים לתכנית על גבעת עמל ב' ששודרה בערוץ. לסיכום, הציטוט מתוך דברי הסיכום של עבודת הסטודנטים מבטאת אולי יותר מכל את חשיבות הוראת צדק בתכנון:

"אנו מקווים ומאמינים שעבודה זו תאפשר המשך מחקר ביקורתי לנושא הדיור והתכנון בישראל, ותתרום לקידום המתכנן כמוביל שינוי חברתי בעיר ולשילוב מושג הצדק במערכת השיקולים התכנוניים של השחקנים השונים. כיווני מחקר עתידיים יבחנו את התפיסות המוצעות ואת אופני השילוב ביניהן, לטובת חיזוק, העצמה וצדק קהילתי".

הערות

1. קורס זה נלמד החל משנת 2009. במשך 3 שנים (2009-2011) בשכונת יפו ג' בתל אביב-יפו בשיתוף עם הקליניקה המשפטית באוניברסיטת תל אביב. החל מ-2011 כפרויקט יישומי במסלול תכנון עירוני בתכנית מ.א. סביבה חברה ותכנון בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל אביב. ב-2011 הפרויקט היישומי התקיים בשכונת מעונות ים בבת ים, ב-2012 במתחם שוק הפשפשים ביפו. כל הקורסים מומנו (מלגות ותשלום למנחת שטח) על ידי תכנית שותפות אקדמיה קהילה באוניברסיטה העברית (2009-2011). מנחת השטח בשנים 2009-2013 היתה אדריכלית טל קולקה.
2. הקורס מומן על ידי הות"ת במסגרת פרויקט 'מעורבות חברתית בקמפוס' אשר איפשר להעניק מלגות לסטודנטים ולגייס מנחת שטח. בשנת 2014 מנחת השטח היתה אדריכלית ליאן עידן סגאה. הסטודנטים שהשתתפו בקורס זה כללו את: שרון אשל, תהל בן יהודה, נתנאל גודמן, לביא הייצגי, וסרמן מייטל, הדס זיס, אסף זנזורי, הילה חברוני, אמיר סלע, שלי אמריו, ניצן רבינר, מיכל רטנר ואילנה שטרנברג.
3. העבודה המלאה מופיעה באתר המעבדה לתכנון סביבה וקהילה: <http://peclab.tau.ac.il/planning-housing-justice.php>.
4. הסטודנטיות בקבוצה זו: שלי אמריו, תהל בן יהודה, מיכל רטנר ואילנה שטרנברג.
5. הסטודנטים בקבוצה זו: שרון אשל, אסף זנזורי והדס זיס.
6. הסטודנטים בקבוצה זו: מיטל וסרמן, נתנאל גודמן, הילה חברוני.

מקורות

אלפסי, נ. ופנסטר, ט. (2013), 'צדק עירוני גרסת רוטשילד: קונפליקטים

- ודילמות של צדק עירוני בעיני המחאה החברתית, פנים : כתב עת לתרבות חברה וחינוך, מס. 64, עמ' 113-123.
- דהאן, י. (2007) תיאוריות של צדק חברתי, משרד הבטחון - ההוצאה לאור מרגלית, ט. (2007) 'בניה לגובה בתל אביב יפו 1953-2001: פוליטיקה של הסדר אקראי. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- מרגלית, ט. (2013) 'עסקה תכנונית' אצל: חתוקה, ט. ופנסטר, ט. (עורכות) המתכננים : השיח התכנוני בישראל לאן? הוצאת רסלינג, עמ' 179-204.
- מרקוזה, פ. (2014) 'קיימות וצדק: יעדים לערי המחור', אצל: פנסטר, ט. ושלמה, א. (עורכים), ערי המחור : תכנון, צדק וקיימות היום? הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 25-40.
- משגב, ח. ופנסטר, ט. (2014) 'הזכות לעיר ואקטיביזם מרחבי: מאהל המחאה בגן לוינסקי, המרחב הציבורי, 8, עמ' 7-33.
- נורדהיים, מ. (2003) 'והארץ לא תמכר לצמיתות' מחקרים בגיאוגרפיה של ישראל, ט"ז, עמ' 146-180.
- פדן, י. וגן מור, ג. (2013) 'שיקולים חברתיים בתהליכי התחדשות עירונית', מקרקעין, יב/5 עמ' 63-70.
- פרייזר, נ. (1995) 'מחלוקה להכרה? דילמות של צדק בעידן 'פוסט-סוציאליסטי', אצל: פילק, ד. ורם, א. (עורכים), שלטון ההון : החברה הישראלית בעידן הגלובלי, הוצאת מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 270-297.
- Alfasi, N. and Fenster, T. (2014) 'Between socio-spatial and urban justice: Rawls' principles of justice in the 2011 Israeli Protest Movement', *Planning Theory*, Vol. 13 (4), pp.407-427.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, London.
- Harvey, D. (2001) *Spaces of Capital*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Ram, U. (2009) 'Ways of Forgetting: Israel and the Obliterated Memory of the Palestinian Nakba', *Journal of Historical Sociology*, 22 (3), 366-39522ohs_1354 366.
- Sandercock, L. (1998), *Towards Cosmopolis*, Wiley, UK.
- Sandercock, L. (2003), *Cosmopolis II*, Continuum, UK.